

Μνήμων

Τόμ. 24, Αρ. 2 (2002)

Π. Υφαντής, Μέγα Σπήλαιο. 'Ιστορία, πνευματική και εθνική μαρτυρία, έκδ. 1. Μητροπόλεως Καλαβρύτων και Αιγιαλείας, 'Αθήνα 1999

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Γ. ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ

doi: [10.12681/mnimon.754](https://doi.org/10.12681/mnimon.754)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ Χ. Γ. (2002). Π. Υφαντής, Μέγα Σπήλαιο. 'Ιστορία, πνευματική και εθνική μαρτυρία, έκδ. 1. Μητροπόλεως Καλαβρύτων και Αιγιαλείας, 'Αθήνα 1999. *Μνήμων*, 24(2), 438-443.
<https://doi.org/10.12681/mnimon.754>

προσπάθεια αυτογνωσίας. Η ίδια η *Ιστορία της Νεοελληνικής Λογοτεχνίας* αποτελεί από μόνη της μια πρόσκληση σε διάλογο με το παρελθόν. Η μελέτη της κα-

τασκευής της και της διαδρομής της έως την εποχή μας, είναι άλλη μία τέτοια πρόσκληση.

ΕΙΡΗΝΗ ΠΥΡΙΠΤΑΗ

Π. Ύφαντης, *Μέγα Σπήλαιο. Ιστορία, πνευματική και εθνική μαρτυρία*, εκδ. 'Ι. Μητροπόλεως Καλαβρύτων και Αιγιαλείας, 'Αθήνα 1999, 200 σ.

Ἡ μονογραφία αὐτή ἀποτελεῖ μία προσπάθεια παρουσιάσεως τῆς ἱστορίας καὶ δράσεως τῆς 'Ι. Μ. Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων ἀπὸ τὴν ἰδρυσὴ της ἕως σήμερα. Ἀφορμὴ τῆς μελέτης ἀποτελέσσει ἡ προκήρυξη βραβείου γιὰ τὴ συγγραφὴ μονογραφίας μὲ θέμα τὸ Μέγα Σπήλαιο ἀπὸ τὴν 'Ι. Μητρόπολη Καλαβρύτων καὶ Αἰγιαλείας. Τὴν ἐγκρίση τῆς ἐργασίας ἀλλὰ καὶ τὴν ἀπονομὴ τοῦ βραβείου στὸ θεολόγο Π. Ὑφαντῇ διεκπεραίωσε ἡ 'Ακαδημία 'Αθηνῶν.

Τὰ περιεχόμενα τοῦ βιβλίου διαρθρώνονται σὲ ἑξὶ ἐνόττες (Κεφάλαια Α' - ΣΤ'), οἱ ὁποῖες χωρίζονται σὲ περισσότερα ὑποκεφάλαια, ἐνῶ στὸ τέλος τοῦ βιβλίου παρατίθεται Παράρτημα μὲ «Πηγές καὶ Ἀρχεῖα» (σ. 165-192) καὶ «Βιβλιογραφία» (σ. 193-199).

Στὸ πρῶτο κεφάλαιο («Τοπογραφία καὶ Ὄνομασία τῆς μονῆς» σ. 19-29), παρουσιάζονται σὲ τέσσερα ὑποκεφάλαια ἡ χωρογραφία τοῦ Μ. Σπηλαίου, ἡ θαυματουργὸς εἰκόνα τῆς Θεοτόκου, οἱ ἐπιγραφικὲς μαρτυρίες καὶ ἡ ἔγγεια περιουσία τῆς μονῆς.

Ἀπὸ τὴν προσεκτικὴ ἀνάγνωση τοῦ βιβλίου διαπιστώνεται ὅτι ὁ συγγραφέας ἀντὶ γιὰ τὸ δρόμο τῆς ἱστορικῆς ἔρευνας ἐπέλεξε τὴν ἀτραπὸ τῆς ἀντιγραφῆς. Ἐτσι περιγράφει τὸν κυρίως ὄγκο τοῦ μοναστηρίου καὶ τοὺς περὶ τὸ Καθολικὸ χώρους ἀντιγράφοντας ἀπὸ τὸ παλαιὸ Κτιτορικὸ τῆς μονῆς τοῦ Κων. Οἰκονόμου¹ (1840) καὶ

τὴν «Χωροταξικὴ Περιγραφή» τοῦ ἱερομονάχου Θ. Τσεκούρα² (1916), πράττοντας αὐτὰ γιὰ τὰ ὁποῖα ὁ ἴδιος στηλιτεύει (σ. 20 σημ. 3) τὸν Τσεκούρα, ὅτι δηλ. ἐπαναλαμβάνει ἀκριτὰ πληροφορίες ἀπὸ τὸν Οἰκονόμου. Ἐτσι λοιπὸν ὁ σημερινὸς προσκυνητὴς καὶ ἀναγνώστης τοῦ βιβλίου ἐπὶ ματαίῳ θὰ ἀναζητήσει τὰ «ὀδυρόμενα κελία» τῆς μονῆς (σ. 20), τοὺς «τρεῖς συνεχόμενους ναῖσκους τῆς ἁγ. Αἰκατερίνης, τοῦ ὁσ. Λουκᾶ τοῦ Στεριώτου καὶ τῶν Ἁγίων Ταξιαρχῶν» (σ. 21), ὅπως ἐπίσης καὶ τὸ «παρεκκλήσιον τῶν Τριῶν Ταξιαρχῶν» ποὺ περιγράφει ὁ συγγραφέας, ἀφοῦ αὐτὰ κἀθηκαν στὴν πυρκαϊὰ τῆς μονῆς τοῦ 1934· ὁ περιγραφόμενος πύργος μὲ τὸ παρεκκλήσιον τοῦ Ἁπ. Λουκᾶ στὴν κορυφὴ τοῦ βράχου (σ. 21) ἔχει καταρρεῦσει πρὶν ἀπὸ πολλὰς δεκαετίες.

Μὲ τὴν ἴδια μέθοδο ὁ συγγραφέας πραγματεύεται καὶ τὴν κατὰ παράδοσιν ὑπὸ τοῦ εὐαγγελιστοῦ Λουκᾶ ἱστορηθεῖσα εἰκόνα τῆς βρεφοκρατούσας Θεοτόκου,³ ἀντιγράφοντας τὴν περιγραφή ἀπὸ τὴ δημοσίευση τοῦ Ἀνδ. Ξυγγόπουλου.⁴ Καὶ ἐνῶ σὲ ἔκταση περίπου δύο σελίδων παραθέτει ἀκριτῶς τὰ ἐπιχειρήματα Ξυγγόπουλου καὶ

1. (Κ. Οἰκονόμος ἐξ Οἰκονόμων), *Κτιτορικὸν ἢ Προσκυνητήριον τοῦ Μ. Σπηλαίου*, 'Αθήνα 1840.

2. Θ. Τσεκούρας, *Χωρογραφικὴ καὶ Ἱστορικὴ περιγραφή τῆς 'Ι. Μ. Μ. Σπηλαίου*, 'Αθήνα 1916.

3. Ἄς σημειωθεῖ, ὅτι εἶναι ἡ μοναδικὴ ἀνάγλυφη εἰκόνα ἐκ κηρομαστίχης τῆς βυζαντινῆς περιόδου στὸν εὐρύτερο ἐλληνικὸ ὄμιλον.

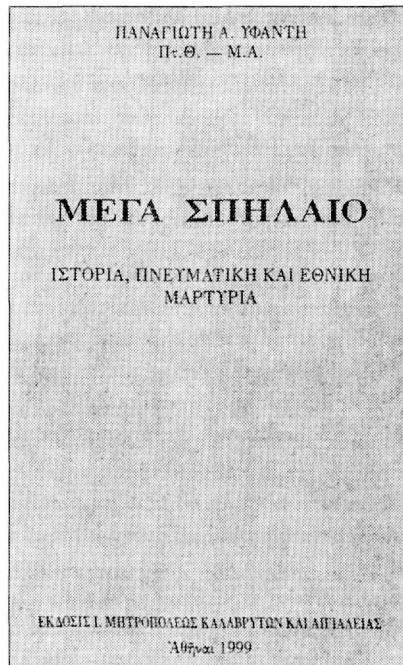
4. Ἀνδ. Ξυγγόπουλος, «Ἡ εἰκὼν τῆς Θεοτόκου ἐν τῇ Μονῇ τοῦ Μ. Σπηλαίου», *ΑΕ* 1933 101-118.

Σωτηρίου,⁵ που οδηγούν στη χρονολόγηση της εικόνας μεταξύ ΙΑ' και ΙΒ' αιώνας, το κεφάλαιο κλείνει με μία άοριστη αναφορά, ότι ίσως η εικόνα να αποτελεί όντως έργο του ευαγγελιστού Λουκά, όπως και κάποιοι ιστορικοί εικάζουν, παραπέμποντας σε έναν ιστοριοδίφη και σε ένα λεξικογράφο (σ. 24, σημ. 22). "Αν όμως προχωρούσε σε μία κριτική των επιχειρημάτων Ξυγόπουλου και Σωτηρίου δε θα χρειαζόταν να δώσει την εντύπωση ότι, δεδομένης και της θεολογικής του ιδιότητας, αναγκάζεται να καταφεύγει στην ιστοριοδιφία, από την αγωνία μήπως καταρρίψει την αρχαιότητα παράδοση σχετικά με τον ευαγγελιστή Λουκά ως ζωγράφο της εικόνας. Δε σχολιάζεται, για παράδειγμα, ότι η χρονολόγηση στον ΙΑ' - ΙΒ' αι. συνάγεται από την άργυρη επένδυση (έσθητα) της εικόνας, ή όποια όμως θα μπορούσε κάλλιστα να έχει προστεθεί μεταγενέστερα. Επίσης δε σχολιάζεται καθόλου ή έγκραυστική τεχνική της εικόνας ή όποια χρησιμοποιήθηκε και παραπέμπει μάλλον στην παλαιοχριστιανική περίοδο, όπως μάς δείχνουν και οι ανάλογες διασωθείσες σιναιτικές εικόνες. Τέλος, ιδιαίτερα ενδιαφέρον ως παράλληλο είναι και η όμοιότητα ανάγλυφης, κηρόχυτης εικόνας της Βρεφοκρατούσης, σήμερα στην Γκαλερί Τρετjakov της Μόσχας, χρονολογούμενη στον έβδομο αιώνα.⁶

Στό ύποκεφάλαιο των "Επιγραφικών Μαρτυριών" (σ. 25-6) ό συγγραφέας παραθέτει —χωρίς καμμία διευκρίνιση— μόνον τρεις από τις επιγραφές της μονής και χωρίς να παραθέτει τη βιβλιογραφία, όπου θα μπορούσε να ανατρέξει ό αναγνώστης για να βρει τις ύπολοιπες.

Η πρώτη επιγραφή αναφέρεται σε εί-

κόνα της μονής που κάηκε στά 1934. "Ο Σωτηρίου δημοσίευσε τό σπάραγμα της επιγραφής που έφερε ή εικόνα στά 1917.⁷ "Ο κ. Ύφαντης παραθέτει ολοκληρωμένη την επιγραφή από τον Κ. Κυριακόπουλο, ό όποιος δέν «αναδημοσίευσε την επιγραφή» από τον Σωτηρίου, όπως ό συγγραφέας νομίζει, αλλά από ανέκδοτο χροφ. σημείωμα του Παναγίου Τάφου που την έσωζε όλόκληρη. "Ο κατά τό συγγραφέα «κάποιος άνώνυμος ατόπτης» που κατέγραψε

τό σημείωμα ήταν ό πατριάρχης Έεροσολύμων Νεκτάριος (1602-1676), όπως έχει αρκετές φορές γραφεί.⁸ "Ο κ. Ύφαντης δε φαίνεται να μπήκε στον κόπο να δει τη

5. Γ. Σωτηρίου, «Περί της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου και των έν αυτή κειμένων», *ΑΔ* 4 (1918), Παράρτημα 46-80 (ανάτύπωση σ6: Έπετηρίς Καλαβρύτων 9 (1977) 110-154.

6. *Greek documents and manuscripts, icons and applied art objects from Moscow depositories*, (έπιμ. Β. Φόνικης), Μόσχα 1995, σ. 77, εικ. 76.

7. Γ. Σωτηρίου, «Η εικών του Παλαιολόγου της μονής του Μεγάλου Σπηλαίου», *ΑΔ* 4 (1918) 30-44.

8. Κ. Κυριακόπουλος, «Επιγραφικά από τό Μέγα Σπήλαιο», Έπετηρίς Καλαβρύτων 12-13 (1980-81) 389-390 και ιδίως σ. 387 ύποσ. 2. Κ. Λάππας, «Τά προσκυνητάρια του Μεγάλου Σπηλαίου Καλαβρύτων», *Μεσαιωνικά και Νέα Έλληνικά* 1 (1984) 81-125.

φωτογραφία της εικόνας⁹ ἄλλοιῶς πῶς νὰ ἐξηγήσει κανεὶς, ὅτι σὲ μία εἰκόνα ποὺ παρίστανε τὴν ἔνθρονη βρεφοκρατοῦσα Θεοτόκο δίπλα σὲ ἓνα δεόμενο βυζαντινὸ εὐγενὴ ἐκεῖνος ἀνεγνώρισε δύο Παλαιολόγους αὐτοκράτορες (σ. 25). Ἡ δεόμενη μορφή δὲν ταυτίζεται μὲ αὐτοκράτορα ἀλλὰ μὲ τὸν Ἰωάννη Ἀσάν,¹⁰ ἀνηψιὸ τῆς αὐτοκράτειρας Εἰρήνης Ἀσανίνας Καντακουζηνῆς, ἡ δράση τοῦ ὁποῦοι χρονολογεῖται μεταξὺ 1342-1352.

Τὴ δευτέρα ἐπιγραφή ἀντιγράφει ὁ συγγραφέας ἐπίσης ἀπὸ τὸν Σωτηρίου, χωρὶς νὰ μπαίνει καὶ στὸν κόπο νὰ τὴν ἀντιπαραβάλλει μὲ τὸ πρωτότυπο ποὺ ἐκτίθεται σήμερα στὴν Αἰθουσα Κειμηλίων τῆς μονῆς, ἀποκαθιστώντας κάποια μικρολάβη ποὺ ἔκανε ὁ Σωτηρίου. Ὁ κ. Ὑφαντῆς ἐπεξηγώντας στὴ σ. 26 τὴν ἐπιγραφή ποὺ φέρει ὡς ἔτος πυρκαϊᾶς τῆς μονῆς τὸ «AXM» (= 1640) σημειώνει, ὅτι ἡ πυρκαϊὰ ἐπῆλθε στὰ 1641 ἐνῶ ἄλλοι (σ. 51) ἀναφέρει τὸ ἔτος 1639.¹¹

9. Ἡ φωτογραφία ἀναδημοσιεύτηκε καὶ ἀπὸ τοὺς Σωτηρίου, «Περὶ τῆς μονῆς», σ. 30, εἰκ. 2· G. Millet, «Portraits byzantins», *Revue de l'art chrétien* (Novembre-Décembre 1911)· Chr. Zervos, *L'art en Grèce*, Παρίσι 1934, εἰκ. 355· *L'art byzantin du XIII siècle. Symposium de Sopocani 1965* (ἐπιμ. V. J. Djuric), Βελιγράδι 1967, σ. 75, εἰκ. 1, 82· H. Belting, *Das illuminierte Buch in der spätbyzantinischen Gesellschaft*, Χαϊδελβέργη 1970, εἰκ. 46-47.

10. Τ. Παπαμαστοράκης, «Μία αὐτοκρατορική εἰκόνα στὸ Μέγα Σπήλαιον», στὸ: *Περὶλήψεις τοῦ 13ου Συμποσίου Βυζαντινῆς καὶ Μεταβυζαντινῆς ἀρχαιολογίας καὶ τέχνης*, Ἀθήνα 1993, σ. 48· ὁ ἴδιος, «Ioannes "redolent of perfume" and his icon in the Mega Spelaion Monastery», *Zograf* 26 (1997) 65-73· *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit*, Ἰωάννης Ἀσάν, Addenda zu Fasz. 1-8, Nr. 91366.

11. Γιά τὸ ἔτος τῆς πυρκαϊᾶς πρβ. καὶ Χ. Χοτζάκογλου, *Untersuchungen zur Geschichte, Architektur und Wandmalerei der Klosterkirche Mega Spelaion auf der Peloponnes* (ἰδ. διατριβή), Βιέννη 1997, τ. I-III καὶ κυρίως τ. I, σ. 146-7.

Κλείνοντας τὸ πρῶτο κεφάλαιο παραθέτει τὰ Μετόχια καὶ τὴν ἔγγραφα περιουσία τῆς μονῆς, χωρὶς νὰ γίνετα ἀντιληπτό γιὰτὶ δὲν ἀκολουθεῖται μία συστηματικὴ ἀπαρίθμησή της, ἀρχῆς γενομένης ἀπὸ τὸ αὐτοκρατορικὸ χρυσόβουλλο (14ος αἰ.) ἕως τὶς μέρες μας, παρὰ παρατίθενται σκόρπιες πληροφορίες λαμβάνοντας ὑπόψιν μόνον τὸν Οἰκονόμου καὶ μία βενετικὴ ἔκθεσή τοῦ 17ου αἰ.

Στὸ δεύτερο κεφάλαιο τῆς μονογραφίας (σ. 31-44) ἐπιχειρεῖται μία παρουσίαση τῶν Κτιτορικῶν τῆς μονῆς. Μολταυτὰ ἡ σωρεία λαθῶν καὶ παραχρονολογήσεων ὀδηγεῖ στὴν παραπλάνηση τοῦ ἀναγνώστη. Ἔτσι ὁ κ. Ὑφαντῆς ἀποδέχεται τὸν ΙΣΤ' ὡς τὸν αἰῶνα ποὺ ἔγραψε τὴν παράφρασή του ὁ Θεοδώρητος Λακεδαιμονίας, ἐνῶ ἡ ἔρευνα τὸν τοποθετεῖ στὰ τέλη τοῦ 17ου αἰ.¹² Ἀναφέρει λαθασμένα (σ. 36) τὸ 1764 ὡς ἔτος ἐκδόσεως τοῦ Κτιτορικοῦ τοῦ Παρθένιου Πελοποννησίου (ἐκδόθηκε στὰ 1765),¹³ ἐνῶ σὲ ἄλλο σημεῖο (σ. 41) προτείνει συμπερασματικὰ τρεῖς αὐθαίρετες χρονολογήσεις γιὰ τὴν ἵδρυση τῆς μονῆς: τὸν ΙΓ', τὸν ΙΕ' καὶ τὸν ΙΘ' αἰ. Στὸ ὑπόλοιπο τμῆμα τοῦ αὐτοῦ κεφαλαίου ὁ συγγραφέας ἀντιγράφει ἀπλῶς πληροφορίες ἀπὸ τὸ γνωστὸ ἄρθρο τοῦ Κώστα Λάππα γιὰ τὰ προσκυνητάρια τοῦ Μ. Σπηλαίου χρησιμοποιοῦντας συχνὰ τὶς ἴδιες λέξεις ἀλλάζοντας ἀπλῶς τὴ σειρά τους (πρβ. π.χ. σ. 37 μὲ τὴ σ. 97 τοῦ ἁρθροῦ τοῦ Κ. Λάππα).

Τὸ τρίτο κεφάλαιο διαγράφει τὴν πορεία τῆς μονῆς ἀνὰ τοὺς αἰῶνες καὶ ὑποδιαιρεῖται σὲ τέσσερα ὑποκεφάλαια: Φραγκοκρατία 1205-1430, Α' Τουρκοκρατία 1466-1684, Βενετοκρατία 1684-1714, καὶ Β' Τουρκοκρατία 1715-1821. Σὲ ὅλες αὐτὲς τὶς σελίδες ὁ συγγραφέας ἀντὶ νὰ προσκομίζει στοιχεῖα ποὺ ἄπτονται τοῦ Μ.

12. Μ. Γεδεών, «Ἐκδόσεις ζητητέαι», *Ἐκκλησιαστικὴ Ἀλήθεια* 36 (1916) 19-22· Λάππας, ὁ.π., σ. 85.

13. Θ. Παπαδόπουλος, *Ἑλληνικὴ Βιβλιογραφία 1466-1800*, Ἀθήνα 1986, I, No 4673.

Σπηλαίου από δημοσιευμένα ὁθωμανικά ἔγγραφα,¹⁴ βραχέα χρονικά, βενετικές ἐκθέσεις¹⁵ ἢ περιγραφές περιηγητῶν¹⁶ (π.χ. Κυριάκος Ἀγωνίτης,¹⁷ B. Randolph,¹⁸ W. Leake,¹⁹ Ag. Smith,²⁰ κ.ά.) πού ἐπισκέφθηκαν τὸ μοναστήρι περιγράφει ἀπλῶς τὰ θαύματα τῆς ἐφέστιας εἰκόνας, ὅπως αὐτὰ καταχωροῦνται ἀπὸ τὸν Οἰκονόμο καὶ ἀβασάνιστα τοποθετεῖ τὴν πρώτη γραπτὴ μαρτυρία γιὰ τὴν ἐπισκοπὴ Κερνίτζης στὸν ΙΣΤ' αἰ. (σ. 58, σημ. 32), ὅταν ἡ βιβλιογραφία τὴν ἀνάγει τουλάχιστον στὸν Ι' αἰ.²¹

Στὸ Δ' κεφάλαιο (σ. 75-120) ἐξιστορεῖται ὁ «Ἀγώνας γιὰ τὴν Ἐλευθερία 1821-1829», ὅπου σὲ ὀκτῶ ὑποκεφάλαια σκιαγραφεῖται ἡ δράση τῶν Μεγασπηλαιωτῶν Φιλικῶν, οἱ μάχες Λεβιδίου καὶ Ἀκράτας καὶ οἱ ἀνεπιτυχεῖς ἐπιθέσεις τοῦ Ἱμπραήμ κατὰ τῆς μονῆς στὰ 1827. Οἱ μακρυγορίες καὶ οἱ γενικότῃτες σχετικὰ μὲ τὴν ἱστορία καὶ τὰ αἷτια συστάσεως τῆς Φιλικῆς Ἑταιρείας (σ. 76 κ.έ.) ἢ τὸ ρόλο τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου στὴν Ἐπανάσταση τοῦ 1821 (σ. 75-6) θυμίζουν μᾶλλον ὑπεράσπιση ξεφεύγοντας ἀπὸ τὸ

θέμα τοῦ βιβλίου. Ἀντλώντας πληροφορίες ἀπὸ Ἀπομνημονεύματα ἀγωνιστῶν ἢ ἀπὸ δημοσιευμένα ἔγγραφα τῶν ΓΑΚ παρουσιάζει τὴ συμβολὴ τοῦ Μ. Σπηλαίου κατὰ τὸν ἀγῶνα τῆς Ἀνεξαρτησίας. Ὡστόσο κουραστικὴ γιὰ τὸν ἀναγνώστη εἶναι ἡ συνεχὴς παράθεση αὐτούσιων ἐγγράφων, τὰ ὅποια κάλλιστα θὰ μπορούσαν νὰ εἶχαν φιλοξενηθεῖ στὸ ἤδη ὑπάρχον Παράρτημα μὲ τὸ «Ἀρχεῖακὸ Ὑλικό», ἐνῶ σημαντικὴ κρίνεται καὶ ἡ παράλειψη πολλῶν ἄλλων πηγῶν πού φωτίζουν τὴ συμβολὴ τῆς μονῆς κατὰ τὸν ἐθνικοαπελευθερωτικὸ ἀγῶνα.²²

Ἡ ἱστορία τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου κατὰ τὴν ἀνατολὴ τοῦ ἐλληνικοῦ κράτους διερευνᾶται στὸ Ε' κεφάλαιο (σ. 121-151). Στὰ δύο πρώτα ὑποκεφάλαια σκιαγραφεῖται τὸ κλίμα πού διαμορφώθηκε μὲ τὴν κήρυξη τοῦ Αὐτοκεφάλου τῆς ἐλλαδικῆς ἐκκλησίας ἀπὸ τὴν Ἀντιβασιλεία (σ. 121-4), ἡ προσωπικότητα τοῦ Κων. Οἰκονόμου (σ. 124-133) καὶ ἡ διένεξή του μὲ τὸν Φαρμακίδη. Παρὰ τίς ἐλλειπεῖς βιβλιογραφικὲς παραπομπές τὸ κεφάλαιο διανθίζεται μὲ ἀνέκδοτες ἐπιστολὲς ἀπὸ τὴν ἀλληλογραφία Οἰκονόμου σχετικὰ μὲ τὴν ἱδρυση Θεολογικῆς Σχολῆς στὸ Μέγα Σπήλαιο, οἱ ὁποῖες βρίσκονται στὸ Κέντρο Ἑρευνας τοῦ Μεσαιωνικοῦ καὶ Νέου Ἑλληνισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν καὶ παρατίθενται στὸ Παράρτημα.

Τὰ ὑπόλοιπα τρία ὑποκεφάλαια (σ. 134-151) εἶναι ἀφιερωμένα στὴ δράση τῶν Κοσμᾶ Φλαμιάτου, τοῦ Παπουλάκου καὶ τοῦ Ἰγνατίου Λαμπροπούλου. Στὸ μοναχολόγιό τοῦ Μ. Σπηλαίου, ὅπως πρῶτος ὁ Χρυσόστομος Παπαδόπουλος²³ σημειώνει

22. Πρβ. π.χ. Ἀρχεῖον Κανέλλου Δηληγιάννη. Τὰ ἔγγραφα 1779-1827 (μεταγραφὴ Εὐτυχία Λιάτα), [Ἑταιρεία τῶν Φίλων τοῦ Λαοῦ 2], Ἀθήνα 1993, ἀρ. 75, 84, 131. Ν. Παπαδοπούλου, *Πρόμαχοι Μεγάλου Σπηλαίου καὶ ἡ οἰκογένεια τοῦ ἀγωνιστοῦ τοῦ 1821 Παναγιώτου Ἀ. Νεζερίτη*, Πάτρα 1992.

23. Χρυσ. Παπαδόπουλος, *Ἱστορία τῆς Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος*, Ἀθήνα 1920, σ. 388.

14. N. Beldiceanu - Irene Beldiceanu-Steinherr, «Recherches sur la Morée (1461-1512)», *Südostforschungen* 39 (1980) 17-74.

15. K. Ντόκος, «Breve descrizione del Regno di Morea», *Ἐφῶ καὶ Ἑσπερία* 1 (1993) 81-143 καὶ ἰδίως σ. 123-4.

16. Πρβ. καὶ Κ. Σιμόπουλος, *Ξένοι ταξιδιῶτες στὴν Ἑλλάδα*, Ἀθήνα 1975 μὲ πλῆθος ἀναφορῶν στὸ Μ. Σπήλαιο.

17. J. Colin, *Cyriaque d'Ancone. Le voyageur, le marchand, l'humaniste*, Παρίσι 1981, σ. 457.

18. B. Randolph, *The present State of the MOREA called anciently Peloponnesus*, Λονδίνο 1689 (Ἀνατύπωση Ἀθήνα 1966) [Βιβλιοθήκη ἱστορικῶν μελετῶν 18] σ. 15-16.

19. W. Leake, *Travels in the Morea*, Λονδίνο 1830.

20. Ag. Smith, *Glimpses of Greek Life and Scenery*, Λονδίνο 1884, σ. 242 κ.έ.

21. Χοτζάκογλου, ὁ.π., τ. Ι, σ. 62, ὑποσ. 35.

—και όχι ο Κονιδάρης, όπως γράφει ο κ. Ύφαντης (σ. 137)— φαίνεται να περιλαμβάνονται και ο Παπουλάκος,²⁴ για τον οποίο παρατίθενται ενδιαφέροντα στοιχεία και αὐτοῦσια ἔγγραφα ἀντλούμενα ἀπὸ τὴν ἀνέκδοτη διατριβὴ τῆς Θ. Σταθοπούλου στὸ Πάντειο Πανεπιστήμιο.

Τὸ κεφάλαιο αὐτὸ ολοκληρώνεται μὲ μία πολὺ λιτὴ ἀναφορὰ στὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1934 καὶ στὸν ἐμπρησμό τῆς μονῆς ἀπὸ τὰ ναζιστικὰ στρατεύματα τὸ 1943. Πέρα ἀπὸ τὴ μοναδική —καὶ λαθασμένη— παραπομπή (σ. 145, σημ. 51) ὁ συγγραφέας δὲν ἀξιοποιεῖ ὕλικό τῶν ἐφημερίδων τῆς ἐποχῆς ἢ μαρτυρίες αὐτοπτῶν μαρτύρων μοναχῶν, ὥστε νὰ προσφέρει κάποια πρωτότυπη συμβολή.

Τὸ ἕκτο κεφάλαιο τοῦ βιβλίου («Τὸ Μέγα Σπήλαιο καὶ ἡ Παιδεία» σ. 153-160) ἀκολουθεῖ ἕνα σύντομος Ἐπιλόγος (σ. 161-4) ποὺ συνοψίζει τὴ διαχρονική, πνευματικὴ ἀκτινοβολία τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου.

Ἐδῶ ὁ συγγραφέας παρέχει μία ἀνασκόπηση τῆς ἱστορίας τῆς Σχολῆς τοῦ Μ. Σπηλαίου (σ. 153-5) ἀλλὰ καὶ μία ἀναφορὰ στὴν πάλαι πλούσια μοναστικὴ βιβλιοθήκη (σ. 155-160), χωρὶς ὅμως νὰ ἀξιοποιῦνται οἱ πληροφορίες ἀπὸ τὰ Μαθηματάρια²⁵ τοῦ Μ. Σπηλαίου, οὔτε ἐπίσης καὶ τὸ ὅτι στὴ μονὴ λειτουργοῦσε Σχολεῖο μέ-
χρι μερικὲς δεκαετίες πρὶν.

Ἀναφερόμενος στὴ Βιβλιοθήκη ὁ κ. Ύφαντης ἀναλίσκεται στὴν περιγραφὴ κάποιων κωδίκων τῆς, ὅπως τοὺς κατέγραψε ὁ Ν. Βέης, πρὶν τὴν πυρκαϊὰ τοῦ 1934. Γιὰ τὴ σημερινὴ κατάστασή δὲ γίνεται λόγος, ἐνῶ ἀναξιοποίητα μένουν τὰ στοιχεῖα τῆς ἀποστολῆς ἐρευνητῶν τοῦ Μορφωτικοῦ Ἰ-

δρύματος Ἑθνικῆς Τραπέζης μὲ ἐπικεφαλῆς τὸν Ἀγ. Τσελίκι.²⁶ Διερωτώμενος ὁ συγγραφέας γιὰ τὸ ἂν λειτούργησε στὸ μοναστήρι ἐργαστήριο ἀντιγραφῆς κωδίκων ἀποφαίνεται ἀρνητικὰ, διότι στὸν Κατάλογο τοῦ Α. Πολίτη²⁷ ἐντοπίζει μόνον τὸν κώδικα 2248 ποὺ ἀντεγράφη στὸ Μ. Σπήλαιο (σ. 160). βέβαια μερικὲς σελίδες παρακάτω στὸ ἴδιο βιβλίο ὁ Α. Πολίτης ἀναφέρει ἄλλον ἕνα κώδικα ἀντιγραφμμένο στὸ Μ. Σπήλαιο, ἐνῶ ἀγνοοῦνται οἱ μαρτυρίες τῶν Σ. Λάμπρου καὶ Ν. Βέη γιὰ τὸ θέμα.²⁸

Συμπερασματικὰ διαπιστώνει εὐκολὰ κανεὶς ὅτι στὴν παρούσα μελέτη ἀρκετὰ βασικὰ κεφάλαια τῆς ἱστορίας τοῦ Μ. Σπηλαίου ἔμειναν παντελῶς ἀνέγγιχτα: οἱ τοιχογραφίες καὶ ἡ ἀρχιτεκτονικὴ τοῦ Καθολικοῦ, οἱ σχέσεις τῆς μονῆς μὲ τὴν Ὁμογένεια στὴ Βενετία²⁹ καὶ τὴν Τεργέστη,³⁰ ἡ δράση τῶν Μεγασπηλαιωτῶν κατὰ τῆς κυβερνήσεως Μαυροκορδάτου καὶ ἡ παρασημοφόρησή τους ἀπὸ τὸν Ὁθωνα,³¹ οἱ καλλιτεχνικοὶ θησαυροὶ καὶ κειμήλια ποὺ φυλάσσονται σήμερα στὸ μοναστήρι, οἱ ἐντυπώσεις τῶν περιηγητῶν, οἱ ἀποτυπώ-

26. Ἀγ. Τσελίκας, «Καλὰ βρυτα. α. Μονὴ Μεγάλου Σπηλαίου», *ΔΙΠΑ* 4 (1984-1987) 25, 219-220.

27. Α. Πολίτης, *Κατάλογος χειρογράφων τῆς Ἑθνικῆς Βιβλιοθήκης Ἑλλάδος, ἀρ. 1857-2500*, Ἀθῆνα 1991, σ. 279, ἀρ. 2258.

28. Σ. Λάμπρος, «Σύμμικτα», *NE* 4 (1907) 495. Ν. Βέης, «Κατάλογος τῶν χροφ. κωδίκων τῆς ἐν Ἀροανείᾳ μονῆς τῶν Ἀγ. Θεοδώρων», *Ἐπετηρὶς Παγκοσμοῦ* 9 (1906) 72, ὑποσ. 2. *Prosopographisches Lexikon der Palaiologenzeit* τ. V, Ἀαρόν Ἰωσήφ.

29. Εὐτ. Λιάτα, «Ἕνας Ἕλληνας ἐμπορος στὴ Δύση», στό: *Ροδωνιά*, τ. Ι, Ρέθυμνο 1994, σ. 279-297. ἡ ἴδια, «Μαρτυρίες γιὰ τὴν πτώση τ' Ἀναπλίου στοὺς Τούρκους», *Μνήμων* 5 (1975) 101-156.

30. Ο. Κατσαρδῆ-Hering, *Ἡ ἑλληνικὴ παροικία τῆς Τεργέστης (1751-1830)*, Ἀθῆνα 1986, τ. Ι, σ. 210, ὑποσ. 59.

31. Ἰω. Πετρόπουλος - Αἰκ. Κουμαριανοῦ, «Περίοδος βασιλείας τοῦ Ὁθωνος», στό: *Ἱστορία τοῦ Ἑλληνικοῦ Ἐθνους*, Ἀθῆνα, Ἐκδοτικὴ Ἀθηνῶν, 1977, τ. Π', σ. 8-104 καὶ κυρίως σ. 86.

24. Πρβ. ἐπίσης καὶ Χρ. Γιανναρᾶ, *Ὁρθοδοξία καὶ Δύση στὴ νεωτέρα Ἑλλάδα*, Ἀθῆνα 1992, σ. 288 κ.ε. Μ. Στασινοπούλου, «Ἡ μετάβαση στὴ σοφὴ Εὐρώπη καὶ οἱ συνέπειές τῆς. Ὁ ἀρχιμανδρίτης Γρηγόριος Καλαγάνης», *Ἐρανιστής* 21 (1997) 301-325 καὶ ἰδίως σ. 314, 318-9.

25. Ἀγγ. Σκαρβέλη-Νικολοπούλου, *Τὰ μαθηματάρια τῶν ἑλληνικῶν σχολείων τῆς Τουρκοκρατίας*, Ἀθῆνα 1994, σ. 637 κ.ε.

σεις τῆς μονῆς σέ χαρακτηριστικά,³² ἡ σημερινή ζωὴ καὶ δράση τοῦ μοναστηριοῦ. Ἡ ἀνυπαρξία φωτογραφικοῦ ὕλικου — ἔστω καὶ ἀσπρόμαυρων χαρακτηριστικῶν ποὺ δὲ θὰ ἀνέβαζαν τὸ κόστος τοῦ βιβλίου —, ἡ ἔλλειψη εὐρετηρίων, οἱ ἔλλιπείς τρόποι παραπομπῶν ὑποβαθμίζουν περαιτέρω τὸ ἀποτέλεσμα τῆς προσπάθειας συγγραφῆς τῆς ἱστορίας τῆς καλαβρυτινῆς μονῆς. Ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖο συντεθῇ τὸ ψηφιδωτὸ αὐτὸ πόνημα, δηλαδὴ διὰ τῆς συρραφῆς κειμένων διαφόρων συγγραφέων χωρὶς καμμία κριτικὴ τῶν ἐπιχειρημάτων τους, ἀσφαλῶς δὲν τὸ τοποθετεῖ μεταξὺ τῶν ἔργων ποὺ προάγουν τὴν ἔρευνα στὸ συγκεκριμένο θέμα καὶ στὸ ὁποῖο ὁ μελλοντικὸς ἐρευνητὴς θὰ μπορούσε νὰ παραπέμπει, ἐνῶ τοῦ ἀποστερεῖ συνάμα καὶ τὸν τίτλο τῆς πρωτότυπης συγγραφῆς, καί τι ποὺ ἐνδεχομένως νὰ ὑπῆρχε στὶς προθέσεις τοῦ συγγραφέα. Ἔτσι καὶ οἱ ὅποιες χρήσιμες ἐπισημάνσεις στὶς ὁποῖες προβαίνει ὁ συγγραφέας, κινδυνεύουν νὰ περάσουν ἀπαρατήρητες ὑπὸ τὸ βάρος τῆς πληθώρας τῶν ἀνακριβειῶν, ἐνῶ ἡ μέτρια ἐρευνητικὴ διάθεση γιὰ τὸ θέμα του ἐπισκιαρίζει ὁλόκληρο τὸ ἔργο του.

Σὲ μιὰ ἐποχὴ ποὺ τὰ ἐπιστημονικὰ

μέσα καὶ οἱ δυνατότητες ἔχουν πολλαπλασιασθεῖ δὲν ἀρκεῖ μόνον ἡ καλὴ πρόθεση ἀλλὰ ἀποτελεῖ ὑποχρέωση πρὸς τὸν ἀναγνώστη καὶ τὴν ἱστορικὴ ἔρευνα οἱ ἀπαιτήσεις νὰ εἶναι ὑψηλές καὶ τὰ κριτήρια τῆς ἐπιστημονικῆς ἐργασίας νὰ καθίστανται αὐστηρά.

Προβληματίζουν ὅμως ἐργασίες, ὅπως ἡ κρινόμενη μὲ τίς σοβαρὲς ἀδυναμίες της, ὅταν ὄχι μόνον δὲ συνάδουν μὲ τὸν ἱστορικὸ λόγο ἀλλὰ συνάμα ἐμπλέκουν καὶ ἐκθέτουν θεσμούς, ὅπως τὴν Ἱερὰ Μονὴ τοῦ Μεγάλου Σπηλαίου καὶ τὴν Ἀκαδημία Ἀθηνῶν ποὺ προχώρησε στὴ βράβευσή. Τὸ ἱερὸ καθίδρυμα μάλιστα χάνει αὐτὴ τὴν εὐκαιρία νὰ βρεῖ καὶ στὴ σύγχρονη βιβλιογραφία μιὰ ἀξιοπρεπὴ ἀντιπροσώπευση, ὅπου ὁ ἀναγνώστης, εἰδικὸς καὶ μὴ, θὰ μπορεῖ, διαχωρίζοντας τίς προκαταλήψεις καὶ μυθεύματα τῶν περασμένων αἰώνων ἀπὸ τὴν ἱστορικὴ ἀλήθεια ἀλλὰ καὶ μὲ σεβασμὸ πρὸς τίς ἀρχέγονες παραδόσεις, νὰ γνωρίσει τὴν ἱστορία, τὴν προσφορά καὶ τὴ σημασία της. Νὰ εὐχηθούμε γιὰ τὸ μέλλον, ὁ πνευματικὸς φάρος τῆς Ἱερᾶς Μονῆς, ἡ δραστήρια Μητρόπολις Καλαβρυτίων καὶ Αἰγιαλείας, νὰ λάβει ξανὰ ἀνάλογη πρωτοβουλία, ὥστε νὰ ἀναδειχθεῖ, ὅπως ἀρμόζει, ἡ ἱστορία, δράση καὶ προσφορὰ μιᾶς ἀπὸ τίς σημαντικότερες μονές τῆς Πελοποννήσου.

ΧΑΡΑΛΑΜΠΟΣ Γ. ΧΟΤΖΑΚΟΓΛΟΥ

32. Ν. Παπαστράτου, *Χρόνιες εἰκό-
νες. Ὁρθόδοξα χαρακτηριστικά 1665-1899*, τ.
II, Ἀθήνα 1986, σ. 509 κ.ἑξ.

Ρένα Μόλχο, *Οἱ Εβραῖοι τῆς Θεσσαλονίκης 1856-1919: μιὰ ιδιαίτερη κοινότητα*, Θεμέλιο Ἱστορικὴ Βιβλιοθήκη, Ἀθήνα 2001, 333 σ.

Τὸ βιβλίο τῆς κ. Ρ. Μόλχο ἐρχεται νὰ καλύψει ἓνα μεγάλο κενὸ στη φτωχὴ ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία σχετικὰ με τίς εβραϊκές κοινότητες τοῦ ἐλλαδικοῦ χώρου. Εἰδικὰ γιὰ τὴν εβραϊκὴ κοινότητα τῆς Θεσσαλονίκης, μιὰ κοινότητα ποὺ καθόριζε γιὰ αἰῶνες τὴ φυσιογνωμία τῆς τελευταίας, τὸ κενὸ ἦταν περισσότερο αἰσθητὸ, δεδομένου ὅτι ἡ εβραϊκὴ παρουσία δὲν προσφέρεται γιὰ τὴν προβολὴ τῆς ἐλληνικότητας τῆς πό-

λης, ὅπως εὐστοχα σημειώνεται στὴν εἰσαγωγή (σ. 20). Ὁ στόχος τῆς προβολῆς τῆς ἐλληνικότητας, ἄλλωστε, συντέλεσε, ουσιαστικά, στὴ μείωση ἢ στὸν ἐξοβελισμό των Εβραίων στο σύνολό τους ἀπὸ τὴν ἐλληνικὴ ἱστοριογραφία, μέχρι πρόσφατα. Καὶ ὄχι μόνον ἀπὸ τὴν ἱστοριογραφία, ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ συλλογικὴ μνήμη τῆς Ἑλλάδας» (σ. 15). Εἰς οὐ καὶ τα προβλήματα ταυτότητας ποὺ περιγράφει ἡ συγγραφέας στὸν πρόλογο.